

Sultan Melikşah'ın Cihan Hâkimiyeti Telâkkîsi Doğrultusunda Ermenilere Karşı Tutumu

Sultan Melikshah's Attitude Towards Armenians in Line with the Conception of World Domination

Arslan DURDU

Sorumlu Yazar/Corresponding Author

Dr. Arslan DURDU

ORCID: [0000-0003-4105-4227](https://orcid.org/0000-0003-4105-4227)
e-mail: arslandurdu@gmail.com

Başvuru/Submitted: 27.08.2022
Kabul/Accepted: 14.01.2023

Atf: Durdu, Arslan, “Sultan Melikşah’ın Cihan Hâkimiyeti Telâkkîsi Doğrultusunda Ermenilere Karşı Tutumu”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 6/1 (Haziran 2023), s. 27-40.

Citation: Durdu, Arslan, “Sultan Melikshah's Attitude Towards Armenians in Line with the Conception of World Domination”, *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi*, 6/1 (June 2023), p. 27-40.

Öz- Türk Fütihat felsefesinin ana kaynağını ve temel noktasını cihan hâkimiyeti telâkkîsi oluşturmaktadır. Tarihin çeşitli dönemlerinde bazı Türk hakanları, hükümdarları ve sultanları tarafından gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Türk hükümdarlarının zihinlerinde tarihin en geç devirlerinden itibaren genel bir düşünce olarak var olan Türk cihan hâkimiyeti telâkkîsi, Sultan Melikşah’a ata mirasıdır. Sultan Melikşah, cihan hâkimiyeti telâkkîsi çerçevesinde fetih hareketlerini yürütmüş, bu doğrultuda siyasi, sosyal ve ekonomik politikalarını hayata geçirmiştir. Anadolu’nun bazı bölgelerinde yaşayan Ermeniler, Selçuklu Türkleri daha Anadolu’ya gelmeden önce Bizans ve Arapların hâkimiyeti altında yaşıyorlardı. Fakat Ermeniler, Bizans İmparatorluğu yönetimi altında baskı ve zulme maruz kalmışlardır. Ermenileri Bizans’ın bu baskı ve zulmünden kurtaran, onlara insanca yaşama hakkı tanıyan Selçuklu Türkleri olmuştur. Bu araştırmada Ermenilerin Selçukluların hâkimiyeti altına girişi ve Sultan Melikşah’ın Ermenilere karşı tutum ve davranışları değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler- Selçuklular, Sultan Melikşah, Cihan Hâkimiyeti Telâkkîsi, Ermeniler, Philaretos.

Abstract - The main source and main point of the Turkish Conquest philosophy is the notion of world domination. It has been tried to be realized by some Turkish khans, rulers and sultans in various periods of history. The concept of Turkish world domination, which has existed as a general idea in the minds of Turkish rulers since the latest periods of history, is the ancestral legacy of Sultan Melikshah. Sultan Melikshah carried out the conquest movements within the framework of the concept of world domination and implemented his political, social and economic policies in this direction. Armenians living in some parts of Anatolia were living under the rule of Byzantium and Arabs even before the Seljuk Turks came to Anatolia. However, Armenians were subjected to oppression and persecution under the rule of the Byzantine Empire. It was the Seljuk Turks who saved the Armenians from this oppression and persecution of Byzantium and gave them the right to live humanely. In this research, the entry of the Armenians under the domination of the Seljuks and the attitudes and behaviors of Sultan Melikshah towards the Armenians will be evaluated.

Keywords- Seljuks, Sultan Melikshah, Conception of World Domination, Armenians, Philaretos.

EXTENDED ABSTRACT

It was a requirement of their national character and religious beliefs that the Seljuk sultans, who acted in line with the notion of world domination, were tolerant towards non-Muslim minorities. In the view of world domination, there is no understanding of conquest based on material reasons and without borders. The aim of the conquest is world peace, the establishment of justice on earth and the elimination of threats to the state. The Turks, who established their national character in the geography of the countries they conquered, brought superior civilization to every region they went to, and succeeded in capturing not only Muslims but also many non-Muslim nations.

As a matter of fact, the Armenians, who had been fighting for their survival under the religious and political pressure of Orthodox Byzantium for centuries, got the tolerant patrons they wanted in the eyes of the Seljuks. It is possible to understand how tolerant and liberal the religious policies of the Seljuks were, especially when considering the oppressive religious policy towards their coreligionists, using the sectarian difference of the Byzantines as an excuse. For example, Armenian, Assyrian and Rafizi Christian Pavlikians in Eastern Anatolia were extremely complaining about the Byzantine state's policy of forcible orthodoxy. When they saw the tolerant attitude of the Seljuks, they accepted them as saviors for themselves and their religion. These pressures and persecutions by Byzantium had good results for the Seljuks in the future. One of the best examples of this is the Battle of Manzikert. IV. Romanos Diogenes prepared a new army against the Turks, including Armenians in this army. However, the Armenians left the battlefield in the Battle of Manzikert due to the discomfort they felt from the pressure and violence policy of Byzantium against them.

Sultan Melikshah's view of Turkish world domination enabled the whole world to respect the Seljuk state and to accept its power and authority. Sultan Melikshah displayed a tolerant attitude towards Christians and Jews in line with the Turkish world domination concept. Armenians were among the Seljuk people in this period. They maintained their social existence as subject to the Seljuks and conveyed their social and religious expectations to the Seljuk ruler. Although this is the general view, he has also benefited from them in some special cases and when necessary in state affairs. The presence of 7000 Armenian soldiers in Sultan Melikshah's army is an indication that the state does not see Armenians as a danger. The peaceful, liberal and humanitarian attitude of Sultan Melikshah towards the Armenians was reflected positively in all Christian sources. Christian sources always speak highly of him.

As a result, all these records show that when we look at the initial phase of Turkish-Armenian relations, the Armenians living in the Anatolian geography did not know the newly arrived Turks. Although the early Armenian sources refer to the Seljuks with expressions such as bloodshed, barbarian, bloodsucker, these are expressions brought by the war. The Seljuk sultans have always been tolerant towards the Armenians, and as a result of the humane and just practices brought by the concept of world domination, they have given them freedom in terms of religion, politics, social and economic aspects.

GİRİŞ

Eski tarihlerden beri Türkler savaşçı bir ulus olarak anılmışlardır. Türk devlet ve hâkimiyet felsefesinin ana temelini cihan hâkimiyeti oluşturur. Cihan devleti kurma fikri Türk hükümdarlarının asli görevlerinden biri olmakla beraber Türk hükümdarları tarafından tarih boyunca gerçekleştirilmeye çalışılan temel gayedir.¹ Türk hükümdarları servet düşkünlüğü, şan ve şeref kazanma gibi basit nefsi duygular nedeniyle savaşlara girmemiştir. Girişilen bu savaşlar doğrudan doğruya insanı temel alan felsefi bir düşünceye dayanır.² Bu felsefi düşüncenin temel hedefi, “Güneşin doğduğu yerden battığı yere kadar” her tarafı Türk hâkimiyetine alıp adaletle yönetmektir.

Cihan hâkimiyeti, tarih boyunca çeşitli Türk başbuğları, hakanları ve sultanları tarafından gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Bundan sebeple tarihin en eski devirlerden itibaren Türklerin zihinlerinde genel bir düşünce olarak yaşayan bu fikir, Selçuklular devrinde de geçerliliğini koruyordu.³ Cihan hâkimiyeti telâkkîsinin ana gayesi dünya üzerinde barış ve sükûneti sağlamaktır. Türk hükümdarlarının fütuhatları, uygulamaları, adaleti, din, inanç ve ırk ayrımı gözetmeden tüm insanlara hoşgörüyü muamele etmesi, “devlet halk içindir” ilkesine dayanır. Türk hükümdarları “Kul, hizmet ettiği zaman Bey olur” düşüncesine sahiptirler. Görevlerini yerine getirmediklerinde ise Tanrı'nın kendilerinden hesap soracağı sorumluluk bilinci ile hareket ederlerdi.⁴ Tanrı'nın cihan hâkimiyetini kendilerine emanet ettiğine inanırlar. Bu yüzden Türk hükümdarları bir hanedanın, sınıfın ya da yalnızca bir ulusun değil hâkim oldukları tüm kavim ve dinlerin koruyucusu olduklarını düşünüyordular.⁵

Kuruluşundan itibaren yönünü batıya çeviren Selçuklular, burada Türk cihan hâkimiyeti telâkkîsi doğrultusunda düzenli ve planlı bir fetih siyaseti uygulamaları sayesinde Anadolu'yu yurt haline getirmişlerdir. Sultan Tuğrul liderliğinde Selçuklu beyleri, 1040 yılında düzenledikleri kurultayda yeni fethedilecek ülkeleri tespit ettiler. Fethedilecek ülkeleri aralarında pay ettikten sonra harekete geçtiler. 431-447/1040-1055 yılları arasında, karşılaştıkları yerel yönetimleri ve devletleri ortadan kaldırdılar veya kendilerine ilhak ettiler. Bu sayede tüm İran coğrafyasında hâkimiyet tesis ettikten sonra şimdiki Irak ve Anadolu hudutlarına dayandılar.⁶ Fethettikleri bölgelerde Selçuklu devlet müesseselerini tesis ettiler. Hazırladıkları sosyal, siyasî, ekonomik, kültürel ve dinî siyasetlerini uygulamaya koydular. Aynı zamanda Anadolu coğrafyasına da sefer ve akınlar tertip ettiler. Malazgirt savaşı ve akabinde Anadolu'nun fethi aynı amacın zafer halkalarındandır. Selçuklu Sultanı Melikşah'ın (1072-1092) saltanat yılları arasında cihan hâkimiyeti telâkkîsi zirveye çıkmıştır. Büyük bir imparatorluğun hâkimi olan Melikşah, ata mirası cihan hâkimiyeti telâkkîsini her zaman bir menzil daha öteye taşımak için çaba göstermiştir.⁷ Nitekim cihan hâkimiyeti telâkkîsi Melikşah'ın başarılı fetihleri, siyasî, sosyal, dini ve ekonomik politikaları sayesinde zirveye ulaşmıştır.

Selçuklulardan önce Anadolu'ya hâkim olan Bizans imparatorları, Gregoryen mezhebine mensup Ermenilere karşı oldukça katı bir siyaset izlemişlerdir. Tehcîr siyaseti bu uygulamaların başında gelmektedir. Örneğin; Monofizit inanca sahip olan Ermeniler bu siyasete maruz kalanlar arasındadır.⁸ Bu tehcîr siyaseti X. yüzyılın ikinci yarısı boyunca devam etmiştir. Uzun süre Bizans idaresi altında yaşayan Ermeniler, istedikleri gibi hareket edememişlerdir. Bizans, Ermeni prensliklerini kendine

¹ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2016, s. 246; Abdülkadir Donuk, “Eski Türkler’de Hükümdarın Vazifeleri ve Vasıfları”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S: XVII, 1982, s. 106.

² İbrahim Kafesoğlu, “Türk Fütuhât Felsefesi ve Malazgirt Muharebesi”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, S: II, 1971, s. 5.

³ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 347.

⁴ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 247; Salim Koca, “Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilatı”, *Türkler*, Cilt: II, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 828; Reşat Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı (XI. Yüzyıl Türk Hâkimiyet Anlayışı ve Karahanlılar)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1981, s. 74; Erol Güngör, *Tarihte Türkler*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2011, s. 55.

⁵ Osman Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2012, s. 10

⁶ Salim Koca, *Selçuklu Devri Türk Tarihinin Temel Meseleleri*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2010, s. 24; Osman G. Özgüdenli, *Selçuklular I, (Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157))*, İsam Yayınları, İstanbul, 2013, s. 91.

⁷ Osman Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, s. 209.

⁸ Ahmet Ocak, *Selçukluların Dini Siyaseti (1040-1092)*, Tarih ve Tabiat Vakfı Tatar Yayınları, İstanbul, 2002, s. 292-293. Urfalı Mateos: “Bu devirde İmparator Dugitz, St. Grigor’un katolikosluk makamını Ermenistan’dan kaldırmak gibi kötü bir fikre tutuldu...”, “...Romalılar saldırılarını artırdılar ve kutsal makama hücum etmeye başladılar. Onlar bu makamı ortadan kaldırmak ve bütün Ermenileri batıl Kalketon (Kadıköy konsilini takip edenler) mezhebine sokmak istiyorlardı...” Bkz. Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor’un Zeyli (1136-1162)*, (Çev. Hrant D. Andreasyan, Notlar: Edouard Dulaure-Halil Yinanç), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2000, s. 112-113.

bağlama siyasetini takip etmiştir. Bu siyaset ile Selçukluların fetih hareketlerine karşı tedbirler almaya çalışmıştır. Ermeniler, Selçuklular ile Bizans arasında bir tampon bölge görevi görmektedir. Bizans'ın Ermeni prensliklerini ortadan kaldırma ve göçe zorlama gibi sert tutumlar sergilemesi, Selçukluların Anadolu'ya daha kolay hâkim olmalarının önünü açmış ve Selçukluların, Bizans sınırlarına kadar fetih hareketlerinde bulunmalarına katkı sağlamıştır.⁹ Selçukluların Anadolu'yu fethinden sonra durum değişmiş, Ermeniler Türklerin hâkimiyeti altına girmişlerdir. Bizans'ın baskısı altında özellikle de dini açıdan ezilen Ermeniler, Türk cihan hâkimiyeti telâkkîsinin getirdiği hoşgörü ve adalet altında daha rahat bir yaşam sürdürmüşlerdir.

Ali Sevim; "Bizans İmparatorlarının, Ermenilere karşı sefer düzenlediğini, topraklarını ele geçirdikten sonra Ermeni halkını Orta Anadolu ve Kilikya taraflarına sürgün ettiklerini" zikretmektedir. Buna rağmen Ermeni krallıkları ve prenslikleri Büyük Selçuklu ve Türkiye Selçuklu Devletlerine tâbî olan diğer müslim ve gayri müslimler gibi iç işlerinde tamamen bağımsız olarak siyasi varlıklarını sürdürmüşlerdir."¹⁰

1016-1071 Yılları Arasında Selçukluların Anadolu Fetihleri ve Ermenilerle İlişkileri

Türkler, Anadolu'yu fethetmeden evvel Ermeniler bir müddet Arapların bir müddet de Bizans İmparatorluğu'nun hâkimiyeti altında varlıklarını sürdürmüşlerdir.¹¹ Ermeniler, bu tarihlerde siyasi bir birlikten yoksundurlar. Gazneli ve Karahanlı devletlerinin baskıları altında iyice sıkışan Selçuklu Beyleri kendilerine yeni bir yurt aramaya başlamışlardır.¹² 407-412/1016-1021 yılları arasında Çağrı Bey'in tertip ettiği keşif seferi, Anadolu'ya gerçekleştirilen ilk Oğuz akını olarak kabul edilir.¹³ Bu keşif seferi sırasında Türklerle Ermeniler ilk kez karşı karşıya gelmişlerdir. Çağrı Bey, bu seferde Horasan içinden geçerek Ermeni Krallığının hâkimiyeti altında olan Vaspurakan bölgesine ulaşmıştır. Ermeniler, Çağrı Bey'in bu hareketine karşı Kral Senekerim'in oğlu David ve kumandan Şapuh ile Becni Kalesi kumandanı Vasak'ın emrindeki kuvvetlerden oluşan ordu hazırlamışlardır. Tertip ettikleri bu ordu ile Çağrı Bey'in komutasındaki birliklere karşı savaşa tutuşmuşlar ancak başarısız olmuşlardır. Nitekim Çağrı Bey, Ermenileri hezimete uğrattıktan sonra bölgede kayda değer bir güce rastlamamıştır. Bölgede bir müddet kalmış, çok sayıda ganimet elde ettikten sonra geri dönmüştür.¹⁴ Çağrı Bey'in yaptığı bu sefer neticesinde, Oğuz boyları için Batı'ya bir yol açılmıştır. Açılan bu yol sayesinde Türk hâkimiyeti Batı yönünde gelişecek ve cihan devleti olma yolunda adımlar atılacaktır. Selçuklular, batıyı kızıl elma olarak hedef belirlemişlerdir. Çağrı Bey'in Ermeni Krallığı üzerine yapmış olduğu bu keşif seferi, Selçukluların ileride bölge üzerinde takip edecekleri siyasetlerinin şekillenmesine yardımcı olmuştur. Çağrı Bey'den sonra Anadolu'ya Türkmen akınları devam etmiştir. Bu Türkmen akınları arasında, Arslan Yabgu'ya bağlı Türkmenler tarafından yapılan akınlar vardır.¹⁵

Selçuklular, Dandanakan (1040) meydan muharebesinde büyük bir zafer kazanmışlardır. Râvendî'nin; *Cihâna hâkim olma yolunda savaşan Selçuklu reislerinde hükümdarlık tecelli etti ve Oğuzlar bağımsızlık elde ettiler*¹⁶ sözü Selçukluların Türk Cihan hâkimiyeti telâkkîsi ile hareket ettiklerinin en güzel örneklerinden biridir. Bu zaferin ardından gün geçtikçe artan ve genişleyen "Türk Göçü" Selçuklu reislerinin liderliğinde Azerbaycan, Ön Asya ve Anadolu'ya doğru yayılacaktır.

⁹ Işın Demirkent, Bizans'ın Askerî ve Siyasî Durumu", *Tarih Dergisi*, S: XXXIII, 1982, s. 145; Ali Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi (Başlangıçtan 1086'ya Kadar)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1988, s. 20; M. Halil Yinanç, *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri, I*, (Haz. Refet Yinanç), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2013, s. 30.

¹⁰ Ali Sevim, *Genel Çizgileriyle Selçuklu Ermeni İlişkileri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1983, s. 41

¹¹ Mehmet Ersan, "Ortaçağ Ermeni Kaynaklarına Göre Selçuklu Sultanları", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt: XXV, S: I, 2010, s. 148.

¹² Sevim, *Anadolu'nun Fethi...*, s. 19.

¹³ Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi...*, s. 48; Mirhând, *Ravzatü's-safâ*, (Trc. ve not. Erkan Göksu), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2015, s. 26-27; İbrahim Kafesoğlu, "Doğu Anadolu'ya İlk Selçuklu Akını (1115-1021) ve Tarihi Ehemmiyeti", *60. Doğu Yılı Münasebetiyle Fuad Köprülü Armağanı*, İstanbul, 1953, s. 259-274; Tülay Metin, *Selçuklu Çağında Yaşamak (Ortaçağda Türk Şehri)*, Kronik Yayınları, İstanbul, 2020, s. 21.

¹⁴ Mirhând, *Ravzatü's-safâ*, s.28; Sevim, *Anadolu'nun Fethi...*, s. 20-21; Yinanç, *Türkiye Tarihi...*, s. 32.

¹⁵ Sevim, *Anadolu'nun Fethi...*, s. 23-28.

¹⁶ Râvendî, *Rahat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr*, (Çev. Ahmed Ateş), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999, s. 100; Yazıcızâde Ali, *Tevârih-i Âl-i Selçuk*, (Haz. Abdullah Bakır), Çamlıca Basım Yayın, İstanbul, 2017, s. 37.

Cihan hâkimiyeti telâkkîsi uygulamalarından biri, yeni fethedilecek ülkelerin muhtelif bölgelerine tayin edilecek hanedan üyelerinin önceden belirlenmesidir.¹⁷ Bu uygulama örneklerini; Göktürk kitabelerinde fethi düşünülen bölgelere Tiginler gönderilmesi, Uygur destanında kardeşlerin belli bölgelere sevk edilmesi ve Oğuz destanındaki ok motifi gibi geleneklerde görebilmekteyiz. Nitekim Selçuklu Beyleri, Dandanakan muharebesinin hemen akabinde Merv şehrinde bir kurultay topladılar. Yeni fethedilecek yerlere kendi aralarından yöneticiler seçtiler. Cihan devleti olma yolunda yeni fethedilecek ülkelerini kendi aralarında üleştirip iş bölümü yaptılar. Sultan Tuğrul, Türk fütihat felsefesinin ana gayesi olan cihan hâkimiyeti telâkkîsini gerçekleştirmek adına Anadolu'ya Selçuklu şehzadelerini gönderdi. Selçuklu şehzadelerinden İbrahim Yınal, Dicle nehri kıyılarına kadar olan bölgeleri fethetti. Arslan Yabgu'nun oğlu Kutalmış, Aras nehrini geçip Ermeni ve Gürcü memleketlerini ele geçirdi. Musa Yabgu'nun oğlu Hasan ise Vaspurakan Bölgesine girdi. Fakat Hasan Bey, Bizans'ın kuvvetleri ile yaptığı savaşta şehit oldu (1048).¹⁸ İbrahim Yınal, Bizans sınırları içine girip önce Erzen şehrine yürümüştür. Türklerin kuvvetli hücumları karşısında dayanamayan Bizans, 18 Eylül 1048'de Hasankale savaşında mağlup edilmiştir. Selçuklular bu sayede, Malazgirt savaşı evveli Bizans'a karşı önemli bir zafer kazanmışlardır.¹⁹

Arslan Yabgu'nun oğlu Kutalmış, 1049 yılında Kars üzerine tertip ettiği seferden netice alamamıştır. Fakat Vanand bölgesine girmiş (1053) ve bu bölgenin merkez üssü Kars'ı muhasara altına almıştır. Kars kralı Bagratlı Gagik Abas (1029-1064), şehrin iç kalesine çekilmiştir. Hayatını, haremını ve hazinelerini kurtarmasına rağmen 6 Ocak 1054 tarihinde Kutalmış'ın Kars şehrini ele geçirmesine engel olamamıştır. Kutalmış şehri yağmalamış, birçok esir alarak Azerbaycan'a dönmüştür.²⁰ Tuğrul Bey 1054 yılında ordusunun başında Doğu Anadolu bölgesine gelmiş ve Kars valisi Gagik Abas ile savaşa girişmiştir. Tuğrul Bey, çoğunluğunu Ermenilerin oluşturduğu askeri birlikleri ortadan kaldırmıştır.²¹ Ardından Malazgirt Kalesi'ni de kuşatmıştır. Malazgirt Kalesini, bu sırada Bizans İmparatoru Monamakhos tarafından vali olarak görevlendirilen Ermeni Vasil savunmaktadır. Selçuklu ordusunun hücumlarına direnen kale savunucuları kalenin fethedilmesini engellemişlerdir.²² Türk akınları bu kadarla sınırlı kalmayıp bundan sonraki süreçte artarak devam etmiştir. Çeşitli Selçuklu emirleri bölgede fetih hareketlerinde bulunmuşlardır.

Tuğrul Bey'in vefatından (455/1063) sonra yaşanan taht mücadelelerini kazanıp Selçuklu tahtına geçen Sultan Alparslan, hükümdarlığının ilk senesinde Kafkasya ve Doğu Anadolu Bölgesine büyük bir sefer düzenledi. Kafkasya bölgesi fethedilirse ilerleyen yıllarda Anadolu'ya yapılacak seferlere köprü vazifesi görecekti. 22 Şubat 1064 yılında Sultan Alparslan Rey'den yola çıktı. Aras nehrini geçtikten sonra ordusunu iki kısma ayırdı. Oğlu Melikşah ve Nizâmülmülk'ün komutasına bir miktar kuvvet verip güneybatı tarafına gönderirken, kendisi kalan diğer kuvvetlerle kuzeye hareket etti. Melikşah ve Nizâmülmülk'ün emrindeki ordu, Sürmari ile Meryemnişin'i ele geçirip Ahalkalak tarafına giden Alparslan'a katılmak için hareket etti.²³ Melikşah ve Nizâmülmülk'ün kuvvetlerini de ordusuna dahil eden Sultan Alparslan, Doğu Anadolu içlerine girdi. Bizans'ın hâkimiyeti altındaki bölgenin en

¹⁷ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 347.

¹⁸ Yinanç, *Türkiye Tarihi...*, s. 41.

¹⁹ Müverrih Vardan, "Türk Fütuhâtı Tarihi (889-1269)", (Çev. Hrant D. Andreasyan), *Tarih Semineri Dergisi*, Cilt:1, S: II, İstanbul, 1937, s. 171, 175; Michael Chamich, *History of Armenia by Father Michael Chamich*, Cilt: II, (Nşr. J. Avdall), Calcutta, 1827, s. 138; Nikephoros Bryennios, *Tarihin Özü*, (Çev. B. Umar), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2008, s. 44; Yinanç, *Türkiye Tarihi...*, s. 42; İbnü'l Esîr, *El Kâmil Fi't-Tarih*, IX, (Çev. Abdülkerim Özeydin), Bahar Yayınları İstanbul, 1991, s. 415.

²⁰ Mehmet Ersan, "Türk-Ermeni İlişkileri (XI-XIII. Yüzyıllar)", *Tarihte Türkler ve Ermeniler: Ortaçağ*, Cilt: II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014, s. 164.

²¹ E. Honigman, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, (Çev. Fikret Işıltan), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1970, s. 179; Rene Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, (Çev. Sosi Dolanoğlu), Aras Yayıncılık, İstanbul, 2005, s. 584; Sevim, *Genel Çizgileriyle...*, s. 15; Ersan, "Türk-Ermeni İlişkileri...", s. 164.

²² Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi...*, s. 101-103; Simbat, *Başkumandan Simbat Vekâyinâmesi (951-1134)*, Türk Tarih Kurumu, (Basılmamış Nüsha), Ankara, (ty), s. 35-36; Sevim, *Anadolu'nun Fethi...*, s. 33.

²³ İbnü'l-Esîr, *El Kâmil Fi't-Tarih*, X, (Çev. Abdülkerim Özeydin), Bahar Yayınları, İstanbul, 1991, s. 49-50; M. Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi III Alparslan ve Zamanı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1992, s. 15-16; Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2008, s. 154-155; Fahrettin Kırzioğlu, "Selçuklular'ın Ani'yi Fethi ve Buradaki Selçuklu Eserleri", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, C: II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1971, s. 120-127.

korunaklı şehri Ani'yi muhasara etti.²⁴ Bir aydan daha uzun süren kuşatma ve çetin geçen mücadeleler neticesinde şehir Selçuklular tarafından fethedildi.²⁵ Ermeni kaynakları bu kaybı fazlaca abartmaktadır. Dönemin dünyaca tanınan merkezi Ani'nin fethi Müslümanlar arasında mutluluğa, Hıristiyanlar arasında ise üzüntüye sebep oldu. Halife Kâim Biemrillâh, övgü dolu bir mektubu Sultan Alparslan'a göndererek tebrik etti ve kendisine "Ebu'l-Feth" lakabı verdi.²⁶ Yine bu sıralarda cihan hâkimiyeti telâkkîsi gayesiyle Gümüştekin, Salar-ı Horasani Afşin ve Ahmetşah gibi Selçuklu kumandan ve emirleri Anadolu'yu fethetmekle görevlendirildi.²⁷

Görevlendirilen bu emir ve kumandanların bir kısmı Kayseri, Karaman ve Malatya'ya bir kısmı ise Urfa, Siverek, Ergani, Adıyaman, Antakya, Halep Gaziantep şehirlerine ve şehirlerin civarlarına akınlarını devam ettirdiler.²⁸ Selçukluların Anadolu üzerine yaptıkları bu ilk seferlerde Türkler ve Ermeniler birbirlerini tanıma süreci içindedirler. Daha sonraki yıllarda ise Türk Cihan hâkimiyeti telâkkîsinin uygulamaları Anadolu coğrafyası üzerine yoğunlaşacaktır. Bu sayede dostane ilişkiler hızlı gelişmiştir.

Bizans ile Selçuklular arasında yapılan ve Selçukluların zaferiyle sonuçlanan Malazgirt Savaşı (1071) Türklere Anadolu'nun kapılarını açmıştır.²⁹ Selçuklular, Malazgirt Zaferiyle Doğu Anadolu bölgesine tamamen hâkim olurken, Bizans'ın karşı koyma gücü de kırılmıştır. Sultan Alparslan, Bizans'ın savaşın ardından imzalanan antlaşma şartlarını ifâ etmemesi üzerine komutanlarını Anadolu'nun fethi ile görevlendirmiştir. Bu sayede Türk akıncı birlikleri kuvvetli bir savunma ile karşılaşmadan Anadolu içlerine ve zamanla Marmara sahillerine kadar erişme fırsatı buldular. Ermeniler, Malazgirt Zaferinden önce Selçuklu akınlarını göz ardı etmemişler, güçleri yettiği kadar Türkler ile mücadele içine girmişlerdir.³⁰ Fakat Bizans'ın Ermenileri iskân siyaseti bölgenin mukavemetini kırmış, Selçuklu emir ve komutanlarının ilerlemesine kolaylık sağlamıştır.³¹ Rumlar ise Anadolu'da Türk hâkimiyetini kabul etmiş görünüyordular. Netice itibarıyla Anadolu'nun etnik ve dini yapısı değişmeye başladı.³² Hıristiyan ahali, Sultan Alparslan'ı "Sultanü'l-Adil" unvanı ile zikreder olmuş; en büyük yenilgiyi Alparslan'a karşı almalarına rağmen Ermeni, Süryani ve Bizans kaynakları Alparslan'ın adaletini ve yüksek insanlık niteliklerini övmüşlerdir.³³

Sultan Melikşah'ın Ermenilere Karşı Tutumu

Ermenilerin Anadolu'da Selçuklu hâkimiyeti altında yaşamaya başlamaları, Sultan Melikşah devrine denk gelmektedir. Melikşah'ın saltanat döneminde Ermeniler, huzur ve sükûnet içinde yaşamışlardır. Şimdiye kadar muhtelif nedenlerle Selçuklular ile mücadele içinde olan Ermeniler, Selçukluların bu topraklar üzerinde nasıl bir idare sistemi tesis edeceklerini beklemeye başlamışlardır.³⁴ Ermeniler, Selçuklu yönetimi altında Türk hâkimiyet felsefesinin kendilerine sunduğu hak ve hürriyetleri kullanmışlardır. Bu değişim tek bir şahsın karakteristik özelliklerine bağlanarak açıklanamaz. Ermenilerin, Türklere olan bakış açısının değişmesi Melikşah'ın saltanat dönemine denk gelir. Fakat bu Melikşah'ın önceki Selçuklu sultanlarından farklı bir idari felsefi görüşe ve erdeme sahip

²⁴ Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi...*, s. 119-121; Gregory Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, Cilt: I, (Çev. Ömer Rıza Doğrul), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999, s. 316-317; Kirakos Ganjakets, *Kirakos Ganjakets'i's History of the Armenians*, (Nşr. R. Bedrosian), New York, 1986, s. 83; İbnü'l Esîr, *El Kâmil Fi't-Tarih*, X, s. 51-52; Sevim, *Anadolu'nun Fethi...*, s. 41; Edouard Dulaurier, *Recherches sur la Chronologie Armenienne*, Cilt: I, Paris, 1859, s. 297; Chamich, *History of Armenia...*, s. 150.

²⁵ Simbat, *Başkumandan Simbat...*, s. 40; Aristakes Lastivertc, *Aristakes Lastivertc'i's History*, nşr. R. Bedrosian, New York, 1985, s. 61,162; Sibt İbnü'l-Cevzi, *Mir'âtü'z-zamân fi Târîhi'l-âyân'da Selçuklular*, (Trc. Ali Sevim), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2011, s. 135.

²⁶ Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, s. 317; Sevim, *Anadolu'nun Fethi...*, s. 42.

²⁷ Sevim, Genel Çizgileriyle..., s. 42-44; Cihan Piyadeoğlu, *Sultan Alp Arslan*, Kronik Yayınları, İstanbul, 2016, s. 152-154.

²⁸ Sevim, *Genel Çizgileriyle...*, s. 17-18.

²⁹ Sevim, *Anadolu'nun Fethi...*, s. 75.

³⁰ Ersan, "Türk-Ermeni İlişkileri...", s. 165.

³¹ Grousset, *Başlangıcından 1071'e...*, s. 572.

³² Claude Cahen, *Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi*, (Trc. Yaşar Yücel-Bahâü'd-dîn Yediyıldız), TTK, Ankara, 1992, s. 58.

³³ Süryani Mihail, *Vekâinâme*, Cilt: II, (Çev. Hrant D. Andreasyan), Türk Tarih Kurumu, (Basılmamış Nüsha), s. 27; Ioannes Zonaras, *Tarihlerin Özeti*, (Çev. Bilge Umar), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2008, s. 137; Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Ötügen Neşriyat, İstanbul, 2004, s. 65.

³⁴ İbrahim Tellioglu, *Türk Ermeni İlişkileri ve 1915 Olayları*, Türk Ocakları Trabzon Şubesi Yayınları, Trabzon, 2015, s. 16.

olduğu manasına gelmemektedir.³⁵ Çünkü kendisi de halefleri gibi aynı düşünceyle yani Türk cihan hâkimiyeti telâkkîsi hedefi doğrultusunda hareket etmektedir. Bu yüzden yalnızca Ermeni toplumuna değil, dünya insanlığına aynı felsefi düşünce ile baktığı unutulmamalıdır.

Sultan Melikşah'ın hükümdarlığının ilk dönemlerinde, Bizans İmparatorluğu tarafından Antakya ve Malatya bölgesine komutan olarak görevlendirilen Philaretos tarafından Maraş merkezli bir Ermeni prensliği kuruldu. Philaretos, Bizans imparatorluğunun Malazgirt savaşını kaybetmesinin ardından Bizans ile bağlarını koparmıştır. Anadolu'daki otorite boşluğundan istifade ederek bu bölgede eşkıyalık ve soygunculuk yapan elli kişilik bir Ermeni grubuyla tanışıp onların başına geçmiştir. Neticede Philaretos, hem Bizans tarafından zorla göç ettirilen hem de doğudan gelen Selçuklu akınları sebebiyle topraklarını terk etmek zorunda kalan ve başlarında belli bir siyasî otorite bulunmayan başıboş hareket eden Ermeni gruplarını etrafında toplayıp, Maraş ve çevresini ele geçirerek burada prenslik kurmuştur.³⁶ Bizans hâkimiyetini kabul etmeyip, bağımsız bir şekilde faaliyetlerini devam ettiren Philaretos, kısa bir sürede Keysun ve Ra'bân olmak üzere birçok şehir ve kaleyi ele geçirdi.³⁷ Bizans valisi Leon'un idaresi altındaki Urfa'yı 1077 yılında ele geçirip Malatya'daki Gabriel'i de kendisine bağladı.³⁸ Philaretos, 1078 yılında gücünün zirvesine ulaştı. Yeni Bizans İmparatoru Nikephoros Botaneiates ile iyi ilişkiler kurdu. Kral olarak tanınmak için İmparator'a tâbi olmayı kabul ettiği görülmektedir.³⁹ Nitekim Philaretos, Bizans İmparatoru'na tâbi olması koşuluyla Küropalates⁴⁰ rütbesine yükseltildi.⁴¹ Philaretos kendisine verilen bu rütbeden sonra hâkimiyet sahasını genişletme fırsatını eline geçirmiştir. Ermeni prensi Vasak -Antakya dükü- 1079 yılında Rumlar tarafından katledilince Vasak'ın askerleri şehri Philaretos'a teslim etmişlerdir.⁴² Philaretos bu sayede hâkimiyet alanını Kilikya bölgesine kadar genişletmiştir.⁴³

Bizans'ın karışlıklar içinde olduğu bu dönemde Kutalmışoğulları: Mansur, Süleyman Şah, Alp-İlek ve Dulat ile Artuk Bey, Tutak, Afşin, Dilmaçoğlu Mehmed gibi diğer Selçuklu beyleri ve komutanları da Anadolu'da fetih hareketlerine devam ediyorlardı.⁴⁴ Kutalmışoğullarının Anadolu'ya nasıl ve ne zaman geldiği konusunda tarihçiler arasında görüş ayrılıkları bulunmaktadır. Fakat Kutalmışoğullarının Anadolu'nun fethi ile görevlendirilmesi cihan hâkimiyeti telâkkîsinin bir gerekliliğidir diyebiliriz. Selçuklu Devleti hükümdarları cihan hâkimiyeti telâkkîsi doğrultusunda fetih siyasetlerini yürütmüştür. Fethedilecek ülkelere gönderilecek hanedan üyelerinin belirlenmesi fetih siyasetinin başında gelir. Süleyman Şah ile Bizans imparatorluğu arasında imzalanan Dragos Suyu antlaşması (1081) ile ülkenin batı hudutlarındaki tehlike emniyet altına alınmış ve fetih yönü doğu taraflarına çevrilmişti.⁴⁵ Süleyman Şah'ın Anadolu fütuhatında bulunması ve Türkiye Selçuklu Devletini kurması, Sultan Melikşah'ın gücü sayesinde. Süleyman Şah'ın artan gücü ve fetihlerinin genişletilmesinden endişe duyan Philaretos, Melikşah'ın desteğini kazanmak için girişimlere başlayacaktır.

Philaretos, takip ettiği katı siyasetle Ermenileri bıktırılmış, oğlunun kendinden nefret etmesine neden olmuştu. Hatta oğlunu da hapsedirmiştir. Bu durum Philaretos'un sonunu hazırladı. Philaretos,

³⁵ İbrahim Tellioglu, *Ermeni Kaynaklarının Gözüyle Anadolu'nun Fethi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014, s. 131.

³⁶ Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi...*, s. 147; Sevim, *Anadolu'nun Fethi...*, s. 83-84; Ersan, "Türk-Ermeni İlişkileri...", s. 167; İlyas Gökhan, "Türkiye Selçukluları ile Kilikya Ermenileri Arasındaki Siyasî İlişkiler", *Nevşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C: I, S: II, 2012, s. 75.

³⁷ Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, s. 331; Tülay Metin, *Selçuklular Döneminde Malatya*, Malatya Kitaplığı, Malatya, 2013, s. 40.

³⁸ Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi...*, s. 155; Mihail, *Vekainâme*, s.37.

³⁹ Ersan, "Türk-Ermeni İlişkileri...", s. 168.

⁴⁰ Küropalates: Genellikle saray muhafızlarının komutanına verilen bir rütbe iken İmparator Iustinianos döneminden itibaren rütbelerin en yükseği sayılmaya başlanmıştır. Daha sonraları bu rütbe bir onur nişanesi olarak verilmiştir. Bkz. George Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, (Çev. Fikret Işıltan), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991, s. 232

⁴¹ Ersan, "Türk-Ermeni İlişkileri...", s. 168.

⁴² Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi...*, s. 152-153

⁴³ Ersan, "Türk-Ermeni İlişkileri...", s. 168.

⁴⁴ İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2014, s. 90.

⁴⁵ Sevim, *Anadolu'nun Fethi...*, s. 84-85; Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 323-324; Anna Komnena, *Alexiad*, (Çev. Bilge Umar), İnkılap Yayınevi, İstanbul, 1996, s. 126; İbrahim Kafesoğlu, "Melikşâh", *İA*, C: VII, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1979, s. 668; Arslan Durdu, "Sultan Melikşâh'ın Fetih Siyaseti ve Türk Cihan Hâkimiyeti Telakkisi", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, (Yüksek Lisans Tezi), Isparta, 2016, s. 77.

Antakya'da yerine İsmail adında birini bırakarak Urfa'ya doğru yola çıktı.⁴⁶ Bu durumu fırsata çeviren Philaretos'un oğlu Barsam⁴⁷ ve Antakya valisi, Antakya halkını babasının zulmünden kurtarmak için Süleyman Şah'a ricada bulundular. Süleyman Şah ordusu ile Antakya önlerine geldi. Gece karanlığından istifade edip şehre girmeyi başardı ve Antakya şehrini fethetti (1085).⁴⁸ Süleyman Şah fethin ardından, Sultan Melikşah'a haber göndererek şehri ele geçirdiğini haber verdi.⁴⁹ Antakya'yı fetheden Selçuklu ordusu ahaliden kimsenin evine girmemiş, kimsenin malına, canına ve ırzına dokunmayarak Türk hâkimiyet ve adalet anlayışını göstermişlerdi. Bu cömertlik karşısında çok memnun olan Hıristiyan halk, Bizans'a karşı Selçukluları tercih etmişlerdir.⁵⁰ Antakya şehri Türkiye Selçuklu Devleti aracılığı ile Büyük Selçuklu Devletine bağlanmıştır. Süleyman Şah'ın fetihleri sayesinde Türk hâkimiyeti Akdeniz kıyılarından Karadeniz kıyılarına, Ege denizine ve Çanakkale'ye kadar uzanmaktadır.⁵¹ Sultan Melikşah'ın cihan hâkimiyeti telâkkîsi düşüncesi doğrultusunda Anadolu toprakları zaman içinde fethedilmiş ve Türk vatani haline getirilmiştir.

Philaretos, Süleyman Şah'ın Antakya'yı fethettiği sırada şehirde değildi. Fetih haberini duyar duymaz telaşa kapıldı ve eski prenslik merkezi olan Maraş'a çekilmek zorunda kaldı. Fetihler bununla sınırlı kalmadı. Bu esnada Dânişmend Gazi Malatya'yı muhasara ederken, Selçuklu Emîrlerinden Buldacı da Philaretos'un hâkimiyeti altındaki Yukarı Ceyhan, Ra'bân, Keysun ve Elbistan şehirlerini fethetti (1085). Philaretos Antakya, Ra'bân, Keysun ve Elbistan gibi hâkim olduğu şehirleri kaybetmesi üzerine çare aramaya başladı.⁵² Melikşah'ın desteğini almak ve daha önce kendisine ait olan şehirleri geri istemek için beraberinde götürdüğü değerli hediyelerle Sultan'ın yanına gitmiş ve el-Cezire'de Melikşah'ın huzuruna çıkabilmiştir.⁵³ Önceden hâkim olduğu toprakları tekrar geri alabilmek adına din değiştirip Müslüman olduğunu söyleyen Philaretos'a, Sultan Melikşah iktâ olarak Urfa'yı verdi. Fakat oğlu Barsam ve şehir halkının karşı çıkması neticesi vazgeçilerek Maraş'a tayin edilmiştir (1086-1087). Philaretos, bir müddet sonra Maraş'ta vefat etmiş ve kurmuş olduğu prenslik de sona ermiştir.⁵⁴

Kafkasya üzerine yapılan seferler, Büyük Selçuklu Devletinin kuzey sınırlarını emniyet altına alma siyasetinin temelini oluşturur. Kafkasya coğrafyası bu nedenle Selçuklu sultanları tarafından her zaman devletin batı siyaseti içerisinde kendisine yer bulmuştur. Melikşah, Kafkasya ve Arran bölgesinin yönetimini Azerbaycan genel valisi Kutbuddin İsmail'e verdi. Neticede Azerbaycan Melikliği kurularak devletin Batı siyaseti bir esasa bağlanmıştır. Türk cihan hâkimiyeti telâkkîsine göre insanlar arasında dil, din ve ırk ayrımı yapılmazdı. Sultan Melikşah, Kafkasya bölgesinde bu felsefe doğrultusunda hareket etmiş ve muhtelif zümreleri kendi inançlarında özgür bırakmıştır. Cihan hâkimiyeti telâkkîsi esaslarına göre devlet siyaseti güden Sultan Melikşah, fethettiği ülkelerde bulunan gayrimüslimlerin milli kimliklerine, inançlarına ve kültürlerine hoşgörülü davranmıştır. Örneğin; Sultan Melikşah 1090 yılında huzuruna çıkan Ermenilerin önde gelenlerden bir grubu çok iyi karşılamış "Tüm kilise, manastır ve rahiplerin vergi ödememeleri" hususunda bir menşur vermiştir. Sultan Melikşah'ın bu fermanı, Vali Kutbeddin İsmail tarafından yerine getirildi. Vali Kutbeddin İsmail, ilk önce vergileri kaldırdı. Ermenilerin yaşadığı yerleri bayındır hale getirdi, onların manastır ve kiliselerini Selçuklu Devleti koruması altına aldı. Kutbeddin İsmail'in bu tutum ve davranışlarından dolayı Urfalı Mateos; "iyi, merhametli ve imar edici bir şahıstı. O, Ermenistan topraklarını idaresi altına aldı. Memlekette imar faaliyetlerine başladı, ülkedeki manastırları İranlıların kötülüklerine rağmen korumuştur"⁵⁵ ifadelerini

⁴⁶ Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi...*, s. 147; Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, s. 331; Sevim, *Anadolu'nun Fethi...*, s. 88; Kafesoğlu, *Sultan Melikşâh...*, s. 104-105.

⁴⁷ M. Halil Yinanç, bu ismi eserinde hem Barsam hem de Varsam olarak zikretmektedir. Bkz. Yinanç, *Türkiye Tarihi...*, s. 98, 101,125.

⁴⁸ Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi...*, s. 162; Azîmî, *Azîmî Tarihi (Selçuklular Dönemiyle ilgili Bölümler H.430-538/1038-39-1143-44)*, (Çev. Ali Sevim), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2006, s. 29; Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, (Çev. Mürsel Öztürk), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2000, s. 14; Ahmed b. Mahmud, *Selçuknâme*, haz. Erdoğan Merçil, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2011, s. 297, Yinanç, *Türkiye Tarihi...*, s. 99.

⁴⁹ İbnü'l-Esîr, *El Kâmil Fi't-Târîh*, X, s. 128; Sevim, *Anadolu'nun Fethi...*, s. 89; Abdülkerim Özyayın, "Melikşâh", *DİA*, Cilt: XXIX, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2004, s. 55; Ali Sevim, "Süleyman Şah I", *DİA*, Cilt: XXXVIII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, s. 105.

⁵⁰ Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, s. 330-331; Yinanç, *Türkiye Tarihi...*, s. 100.

⁵¹ Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 85; Durdu, "Sultan Melikşâh'ın Fetih Siyaseti...", s. 76.

⁵² Ersan, "Türk-Ermeni İlişkileri...", s. 168.

⁵³ Turan, *Selçuklular Tarihi...*, s.283.

⁵⁴ Mihael, *Vekâinâme*, s. 31; Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, s. 333.

⁵⁵ Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi...*, s. 179, 181-182; Vardan, "Türk Fıtuhatı Tarihi...", s. 184.

zikretmektedir. Sultan Melikşah ile yapılan bu müzakerenin ardından Ermeniler, Selçukluların Hıristiyan düşmanı olmadığı kanısına varmışlardır. Ermeni halkının zihninde Selçuklu Devletine karşı önceden var olan ön yargılar ve korkular artık nihayete ermiştir.

Hıristiyan müelliflerin kayıtlarında Türkler hakkında zikredilen betimlemelerin de yavaş yavaş değişime uğradığı görülmektedir. Evvelki Selçuklu sultanlarını kan dökücü ve Hıristiyan düşmanı gibi sözlerle nakleden Ermeni tarihçilerinin yazım üslubu değişmiştir. Netice itibarıyla Hıristiyanlar, Sultan Melikşah'ı adil, barışçıl ve merhametli bir hükümdar olarak zikretmişlerdir.⁵⁶ Sultan Melikşah, Antakya seferi (1086) ve Bağdad'a gidişi esnasında da halka iyilikle yaklaşmış, yol üzerindeki bütün şehirlerde ticarî faaliyetleri zora sokan vergileri kaldırmıştır. Ermeni ve Gürcü müellifleri, cihanın hakimi Melikşah'ın kalbinin tüm Hıristiyanlara karşı sevgiyle dolup taşıdığını, fethettiği memleketlerin halklarına baba şefkati ile yaklaştığını, bu nedenle de birçok ülkenin kendi istekleri ile onun hâkimiyeti altına girdiğini nakleder ve onu "adil sultan" lakabı ile zikrederler.⁵⁷ Bir Ermeni kaynağı da Melikşah'ın üstün beşerî özellikleri, gönülleri fethetmesi ve artan gücü sayesinde eğer ömrü yetse idi Avrupa'yı da fethedeceğini zikreder.⁵⁸ Ermeni tarihçi Simbat; "Cihanın fatihi Melikşah'ın Ermenilerin yaşadığı bölgelere girdiğini, "nazik" ve "merhametli" davranışları sebebiyle herkes tarafından sevildiğini zikreder. Melikşah'ın Antakya şehrine hâkim olduktan sonra Akdeniz kıyılarına ulaştığı kayıtlarını da nakleden Simbat, Selçuklu hükümdarının emriyle Urfa'nın kuşatıldığını basit bir dille zikretmektedir. Oysaki aynı şehri almaya çalışan Alparslan hakkında hiç iyi şeyler zikretmiyordu.⁵⁹ Simbat, din adamı olmamasının verdiği özgüvenle olsa gerek Melikşah'ı "Tanrı seven" bir hükümdar olarak tanımlar.⁶⁰ Diğer Ermeni meslektaşları en yumuşak cümlelerle Selçukluları "dinsiz" ve "sapkın" gibi ifadelerle betimlerken o da ara sıra benzer tanımlamalar kullanırdı. Müverrih Vardan, Alparslan'ı "bütün memleketleri kana boyayan" bir hükümdar olarak tanımlarken Melikşah'ın Akdeniz bölgesine kadar olan yerlere hâkim olmasını zikrederken ise ona "fatih" unvanı vermekte imtina etmez.⁶¹ Nitekim Alparslan hakkındaki bu ifadelerin altında yatan nedenler onun Ermenilerin hâkim olduğu Ani şehrini fethetmesidir diyebiliriz. Bu ifadelerin çoğu savaş esnasında cereyan eden ifadelerdir. Haksız yere kan dökmek Alparslan gibi cihan hâkimiyeti düşüncesine sahip adaletli, hoşgörülü, gittiği her yere barış ve huzur götürmeye çalışan bir sultanın karakteristik bir özelliği olamaz. Çamiçyan, Melikşah'ın 1086 yılında Bizans'ı Doğu Anadolu'dan tamamen çıkarmak için sefere çıktığını ve Bizans'ın, Melikşah karşısında herhangi bir direniş gösteremediğini zikretmektedir.⁶² Yine Ermeni müellif Ani'li Samuel, Sultan Melikşah "milletimizi o kadar çok seviyordu ki dua ve takdislerimizi talep ediyordu" diye zikretmektedir.⁶³

Sultan Melikşah 1092 yılında vefat etmiştir. Vefatının ardından dönemin Hıristiyan kaynakları, ondan övgüyle bahsetmişlerdir. Örneğin; Urfalı Mateos, "onun iyi, merhametli ve Hıristiyanlara sevgi gösteren biri olduğunu ve Ermenistan'ı barış ve huzura kavuşturduğunu" ifade ettikten sonra "herkesin babası, tüm insanlara merhamet gösteren ve hoşgörü sahibi yüce Sultanın vefatı, tüm cihanı büyük bir yasa boğdu"⁶⁴ diye zikretmektedir. Simbat, 1092 yılında Melikşah'ın öldüğünü zikrederken, onun "güzel" ve "iyi" bir insan olduğunu, onun zamanında Ermeni kilise ve manastırlarını özgürce hareket ettiğini nakleder.⁶⁵ Ortaçağ İslam tarihi kaynakları ise Melikşah'ın adaleti, kudreti, doğruluğu ve iyeliklerini vurgulamaktadırlar.⁶⁶ Reşidüddin Fazlullâh, "Sultan Melikşah'ın adalet ve siyaseti o kadar kusursuzdu ki onun zamanında zulme uğramış kimse yoktu. Zulüm ve haksızlığa uğrayanları görmezden

⁵⁶ Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi...*, s. 178; Samuel d'Ani, *Tables Samuel d'Ani Chronologiques*, Fransızca'ya çev. M. F. Brosset, St. Petersbour, 1876, s. 449-451; Smbat, *Smbat Sparapet's Chronicle*, (Nşr. R. Bedrosian), New Jersey, 2005, s. 45.

⁵⁷ Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi...*, s. 171; Turan, *Selçuklular Tarihi...*, s. 218.

⁵⁸ Samuel d'Ani, *Tables Samuel d'Ani Chronologiques*, s. 449.

⁵⁹ Smbat, *Smbat Sparapet's Chronicle*, s. 44.

⁶⁰ Smbat, *Smbat Sparapet's Chronicle*, s. 45.

⁶¹ Vardan, "Türk Fütuhâtı Tarihi...", s. 180.

⁶² Chamich, *History of Armenia...*, s. 167.

⁶³ Samuel, *Tables Samuel d'Ani*, s. 451, 455.

⁶⁴ Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi...*, s. 178.

⁶⁵ Smbat, *Smbat Sparapet's Chronicle*, s. 38.

⁶⁶ Metin, *Selçuklu Çağında...*, s.76.

gelmez onlar ile yüz yüze konuşur, dinler ve her birine hakkını verirdi” diye ondan övgüyle bahsetmektedir.⁶⁷

Ermeni kaynakları, Selçuklu hükümdarı Melikşah'a ayrı bir değer vermekte tereddüt etmemektedir. Çünkü o zamana kadar diğer Selçuklu hükümdarları tarafından sözlü olarak bazı şeyler vaat edilse de uygulamada Melikşah kadar cömert davranan hükümdara rastlamamıştır. Nitekim bu uygulamalar, Selçuklu hâkimiyeti altında yaşamaya başlayan Ermenilerin karşılaştıkları ilk devlet uygulamasıydı.⁶⁸ Melikşah'ın hâkimiyeti altında büyük değer görmeleri de Melikşah'ın bu övgüye mahzar olmasına neden olmuştur. Melikşah'tan zikreden hiçbir Ermeni kaynağında olumsuz bir ifadeye rastlamak mümkün değildir. Fakat bütün bu zikredilen güzel methiyelere rağmen Ermeniler, şartlar oluştuğunda Türk hâkimiyetinden ayrılmanın yollarını aramışlardır.

SONUÇ

Cihan hâkimiyeti telâkkîsi doğrultusunda hareket eden Selçuklu sultanlarının gayrimüslimlere hoşgörü çerçevesinde davranmaları onların milli karakterleri ve dini inançlarının bir gereği idi. Cihan hâkimiyeti telâkkîsinde maddî sebeplere dayanan bir fetih anlayışı yoktur. Fetihden amaç yeryüzünde dünya barışı, adaletin kurulması ve devlet için tehdit öğelerinin ortadan kaldırılmasıdır. Tüm dünya insanları arasında kardeşlik, barış ve huzuru sağlama görevlerinin kendilerine Tanrı tarafından bahşedildiğini düşünen Türk hükümdarları, gittikleri yerlerde kurtarıcı olarak görülmüşlerdir. Fethettikleri ülkelerin coğrafyasında kendi milli karakterlerini inşa eden Türkler, gittikleri her coğrafyaya üstün medeniyet unsurları götürmüşlerdir. Sadece Müslümanları değil gayrimüslim birçok milleti de nüfuzları altına almayı başarmışlardır. Selçuklu hükümdarlarının Malazgirt zaferinden önce veya sonra da takip ettikleri siyasetin ana hedefi Anadolu'yu Türkleştirmek, İslamlaştırmak ve Türk yurdu haline getirmek olmuştur.

Nitekim, yüz yıllardır Bizans'ın dinî ve siyasî baskıları altında ezilen Ermeniler, Selçuklu Devleti'nin himayesinde arzu ettikleri yaşam şartlarını elde etmişlerdi. Bilhassa Bizans'ın kendi dindaşlarına mezhep farkını bahane ederek uyguladığı dini siyaset ile Selçukluların uyguladığı dini siyaset karşılaştırıldığında Selçukluların ne kadar hoşgörülü ve özgürlükçü olduğunu görebilmekteyiz. Örneğin, Bizans impartorluğu Doğu Anadolu bölgesinde yaşayan Ermeni, Süryanî ve Rafizî Hıristiyan Pavlikyanları zorla Ortodokslaştırma siyaseti takip ediyordu. Bunlar, Bizans'ın güttüğü bu siyasetten aşırı derece şikayetçi idiler. Selçukluların hoşgörü siyaseti ile karşılaştıklarında, Selçukluları hem kendileri hem de dinleri için kurtarıcı görmüşlerdir. Bizans'ın uyguladığı bu baskı ve zulümler Selçuklular adına ileride güzel sonuçlar doğurmuştur. Bunun en güzel örneklerinden biri de Malazgirt Savaşıdır. IV. Romanos Diogenes'in Selçuklulara karşı yeni hazırladığı ordu içerisinde Ermeniler de bulunmaktadır. Fakat Ermeniler, Bizans'ın uyguladığı baskı ve şiddet siyasetinden duydukları rahatsızlık nedeniyle Malazgirt Savaşı'nda savaş alanını terk etmişlerdir.

Sultan Melikşah'ın cihan hâkimiyeti telâkkîsi, tüm cihanın Selçuklu devletine olan saygısının artmasını, kudreti ve hâkimiyetini kabul etmesini sağlamıştır. Sultan Melikşah, cihan hâkimiyeti telâkkîsi doğrultusunda Hıristiyanlara ve Musevilere karşı hoşgörülü bir tutum sergilemiştir. Melikşah gayrimüslim halklara hoşgörülü davranıp, onlara özgürce yaşama ve ibadetlerini yerine getirme hakkı vermiştir. Ermeniler Selçuklu halkı içerisinde yaşıyorlardı. Hayatlarını Selçuklulara tâbi olarak sürdürmüşlerdir. Siyasi, sosyal ve dinî konulardaki isteklerini Selçuklu hükümdarına ulaştırıyorlardı. Toplumdaki genel manzara bundan ibarettir. Fakat bazı hususi durumlarda ve lazım olduğunda devlet teşkilatı içinde onlardan faydalanılmıştır. Sultan Melikşah'ın ordusunda yedi bin Ermeni askerin görev alması, devletin Ermenileri potansiyel bir tehlike olarak görmediğinin bir göstergesidir. Sultan Melikşah'ın Ermenilere karşı barışçıl, özgürlükçü ve insani tutumu tüm Hıristiyan kaynaklarına olumlu bir şekilde yansımıştır. Hıristiyan kaynakları ondan her zaman övgüyle bahsetmektedirler.

Netice itibariyle bütün bu tarihi kayıtlar bize ifade etmektedir ki; Anadolu'da yaşayan Ermeniler yeni gelen Türkleri tanııyorlardı. İlk dönem Ermeni kaynakları her ne kadar Selçuklulardan kan dökücü, barbar, kan emici gibi ifadelerle bahsetseler de bunlar savaşın getirdiği ifadelerdir. Selçuklu sultanları her seferinde Ermenilere karşı hoşgörülü olmuş, cihan hâkimiyeti telâkkîsinin getirdiği

⁶⁷ Reşîdüddîn Fazlullâh, *Câmi'ü't-tevârih*, (Haz. Erkan Göksu), Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2014, s. 91.

⁶⁸ Telliöğlü, *Ermeni Kaynaklarının...*, s. 132.

insancıl ve adaletli uygulamalar neticesinde onlara dini, siyasi, sosyal ve ekonomik yönden serbestlikler tanıdıklarıdır.

Yayın Tarihi	26 Haziran 2023
Hakem Sayısı	Ön İnceleme: Bir İç Hakem (Editör-Yayın Kurulu Üyesi) İçerik İncelemesi: Üç Dış Hakem
Değerlendirme	Çift Taraflı Kör Hakemlik
Benzerlik Taraması	Yapıldı-Turnitin
Etik Bildirim	ortacagarastirmalaridergisi@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanır. https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr
Date of Publication	26 June 2023
Reviewers	Single Anonymized - An Internal (Editor board member) Double Anonymized - Three External
Review Reports	Double-blind
Plagiarism Checks	Yes - Turnitin
Complaints	ortacagarastirmalaridergisi@gmail.com
Conflicts of Interest	The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest.
Grant Support	No funds, grants, or other support was received.
Copyright & License	Author(s) publishing with the journal retain(s) the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0. https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr

KAYNAKÇA

Abû'l-Farac, Gregory; *Abû'l-Farac Tarihi I*, (Çev. Ömer Rıza Doğrul), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999.

Ahmed b. Mahmud; *Selçuknâme*, (Haz. Erdoğan Merçil), Bilge KültürSanat, İstanbul, 2011.

Aksarayî, Kerîmüddin Mahmud; *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, (Çev. Mürsel Öztürk), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2000.

Anetsi, Samuel; *Tables Samuel d'Ani Chronologiques*, (Fransızca'ya çev. M. F. Brosset), St. Petersburg, 1876.

Azîmî, Ebû Abdullah Muhammed; *Azîmî Tarihi (Selçuklular Dönemiyle ilgili Bölümler H.430-538/1038-39-1143-44)*, (Çev. Ali Sevim), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2006.

Bryennios, Nikephoros; *Tarihin Özü*, (Çev. Bilge Umar), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2008.

- Cahen, Claude; *Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi*, (Trc. Yaşar Yücel-Bahâü'd-dîn Yediyıldız), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1992.
- Chamic, Michael; *History of Armenia by Father Michael Chamich*, Cilt: II, (Nşr. J. Avdall), Calcutta, 1827.
- Demirkent, Işın; "Bizans'ın Askerî ve Siyasî Durumu", *Tarih Dergisi*, S: XXXIII, 1982, ss.133-146, 1982.
- Donuk, Abdülkadir; "Eski Türkler'de Hükümdarın Vazifeleri ve Vasıfları", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S: XVII, 1982, ss.103-152.
- Dulaurier, Edouard; *Recherches sur la Chronologie Armenienne*, Cilt: I, Paris, 1859.
- Durdu, Arslan; *Sultan Melikşah'ın Fetih Siyaseti ve Türk Cihan Hâkimiyeti Telakkisi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016.
- Ersan, Mehmet; "Ortaçağ Ermeni Kaynaklarına Göre Selçuklu Sultanları", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Cilt: XXV, S: I, 2010, ss.147-154.
- Ersan, Mehmet; "Türk-Ermeni İlişkileri (XI-XIII. Yüzyıllar)", *Tarihte Türkler ve Ermeniler: Ortaçağ*, Cilt: II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2014, ss.161-202.
- Fazlullâh, Reşîdüddîn; *Câmi'ü't-tevârîh*, (Haz. Erkan Göksu), Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2014.
- Ganjakets, Kirakos; *Kirakos Ganjakets'i's History of the Armenians*, (Nşr. R. Bedrosian), New York, 1986.
- Genç, Reşat; *Karahanlı Devlet Teşkilatı (XI. Yüzyıl Türk Hâkimiyet Anlayışı ve Karahanlılar)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1981.
- Gökhan, İlyas; "Türkiye Selçukluları ile Kilikya Ermenileri Arasındaki Siyasî İlişkiler", *Nevşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C: I, S: II, 2012, ss.70-108.
- Grousset, Rene; *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, (Çev. Sosi Dolanoğlu), Aras Yayıncılık, İstanbul, 2005.
- Güngör, Erol; *Tarihte Türkler*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2011.
- Honigmann, Ernst; *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, (Çev. Fikret Işıltan), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1970.
- İbnü'l-Esîr; *El Kâmil Fi't-Târîh Tercümesi*, Cilt IX-X, (Çev. Abdülkerim Özyayın), Bahar Yayınları, İstanbul, 1991.
- Kafesoğlu, İbrahim; "Doğu Anadolu'ya İlk Selçuklu Akımı (1115-1021) ve Tarihi Ehemmiyeti", *60. Doğum Yılı Münasebetiyle Fuad Köprülü Armağanı*, İstanbul, 1953, ss.259-274.
- Kafesoğlu, İbrahim; "Melikşah", *İA*, C: VII, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1979, ss.665-673.
- Kafesoğlu, İbrahim; "Türk Fütihat Felsefesi ve Malazgirt Muharebesi", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, S: II, 1971, ss.1-16.
- Kafesoğlu, İbrahim; *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2014.
- Kafesoğlu, İbrahim; *Türk Millî Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2016.
- Kırzıoğlu, Fahrettin; "Selçukluların Ani'yi Fethi ve Buradaki Selçuklu Eserleri", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, C: II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1971, ss.111-139.
- Koca, Salim; "Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilatı", *Türkler*, Cilt: II, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, ss.823-844.

- Koca, Salim; *Selçuklu Devri Türk Tarihinin Temel Meseleleri*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2010.
- Komnena, Anna; *Alexiad*, (Çev. Bilge Umar), İnkılap Yayınevi, İstanbul, 1996.
- Köymen, M. Altay; *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi III Alparslan ve Zamanı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1992.
- Lastivertc, Aristakes; *Lastivertc 'i's History*, (Nşr. R. Bedrosian), New York, 1985.
- Mateos, Urfalı; *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, (Çev. Hrant D. Andreasyan, Notlar: Edouard Dulaurer-Halil Yinanç), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2000.
- Metin, Tülay; *Selçuklu Çağında Yaşamak (Ortaçağda Türk Şehri)*, Kronik Yayınları, İstanbul, 2020.
- Metin, Tülay; *Selçuklular Döneminde Malatya*, Malatya Kitaplığı, Malatya, 2013.
- Mihail, Süryanî, *Vekainâme*, Cilt: II, (Çev. Hrant D. Andreasyan), Türk Tarih Kurumu (Basılmamış Nüsha).
- Mirhând, Muhamed b. Hâvendşâh; *Ravzatu's-safâ*, (Trc. ve Not. Erkan Göksu), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2015.
- Ocak, Ahmet; *Selçukluların Dini Siyaseti (1040-1092)*, Tarih ve Tabiat Vakfı Tatar Yayınları, İstanbul, 2002.
- Ostrogorsky, George; *Bizans Devleti Tarihi*, (Çev. Fikret Işıltan), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991.
- Özaydın, Abdülkerim; "Melikşah", *DİA*, Cilt: XXIX, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, 2004, ss.54-57.
- Özgülendi, Osman G.; *Selçuklular I, (Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157))*, İsam Yayınları, İstanbul, 2013.
- Piyadeoğlu, Cihan; *Sultan Alp Arslan*, Kronik Yayınları, İstanbul, 2016.
- Râvendî, Muhammed b. Ali b. Süleyman; *Rahat-üs-Sudûr ve Âyet-üs-Sürûr*, (Çev. Ahmed Ateş), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999.
- Sevim, Ali; "Süleyman Şah I", *DİA*, Cilt: XXXVIII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2010, ss.103-105.
- Sevim, Ali; *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi (Başlangıçtan 1086'ya Kadar)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1988.
- Sevim, Ali; *Genel Çizgileriyle Selçuklu Ermeni İlişkileri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1983.
- Sıbt İbnü'l-Cevzî; *Mir'âtü'z-zamân fi Târîhi'l-âyân'da Selçuklular*, (Trc. Ali Sevim), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2011.
- Smbat; *Başkumandan Sımbat Vekâyinâmesi (951-1134)*, Türk Tarih Kurumu, (Basılmamış Nüsha), Ankara.
- Sparat, Smbat; *Smbat Sparapet's Chronicle*, (Nşr. R. Bedrosian), New Jersey, 2005.
- Tellioğlu, İbrahim; *Ermeni Kaynaklarının Gözüyle Anadolu'nun Fethi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014.
- Tellioğlu, İbrahim; *Türk Ermeni İlişkileri ve 1915 Olayları*, Türk Ocakları Trabzon Şubesi Yayınları, Trabzon, 2015.
- Turan, Osman Turan; *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2004.

- Turan, Osman; *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2008.
- Turan, Osman; *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2012.
- Vardan, Müverrih; "Türk Fütuhâtı Tarihi (889-1269)", (Çev. Hrant D. Andreasyan), *Tarih Semineri Dergisi*, Cilt:1, S: II, İstanbul, 1937, ss.154-258.
- Yazıcızâde, Ali; *Tevârih-i Âl-i Selçuk*, (Haz. Abdullah Bakır), Çamlıca Basım Yayın, İstanbul, 2017.
- Yinanç, Mükrimin Halil; *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, Cilt: I, (Haz. Refet Yinanç), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2013.
- Zonaras, Ioannes; *Tarihlerin Özeti*, (Çev. Bilge Umar), Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2008,